

УДК 903'1 (477.7) + 599

**ШИРОКОПАЛИЙ КІНЬ (*EQUUS CABALLUS LATIPES*) ТА
АДАПТАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ НАСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НАДЧОРНОМОР'Я****Олена Сєкерська**

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського
Україна, 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26
e-mail: e.sekerskaja@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4540-3308>

*Стаття присвячена аналізу кісткових решток *Equus caballus latipes* із стоянок доби верхнього палеоліту Надчорномор'я. До наукового обігу вводяться дані вимірів зубів і кісток посткраніального скелету коней. Аналіз вимірів кісток і вивчення зубів дозволяє стверджувати, що до складу мисливської здобичі входили як самки, так і самці коней. Кінь був цінним об'єктом полювання, який давав значну кількість м'яса та різної сировини. Аналіз складу мисливської здобичі показав, що у західній частині території Північночорноморського регіону видобувалася менша кількість коней, ніж у його східній частині.*

Ключові слова: Надчорномор'я, верхній палеоліт, широкопалий кінь, полювання

Археозоологічні комплекси верхнього палеоліту є одним з найважливіших джерел для реконструкцій господарської діяльності давніх мисливців, характеристики окремих видів тварин, вивчення ландшафтів і фауни пізнього плейстоцену. Колективи верхньопалеолітичних мисливців-збирачів, створивши специфічну систему життєзабезпечення та впливаючи тим самим на екологічний потенціал регіону, були, безумовно, адаптивно-адаптуючою системою. Процес адаптації громад мисливців верхнього палеоліту до умов навколишнього середовища реалізувався, насамперед, через харчування як елемент системи життєзабезпечення. Оскільки, як правило, охарактеризувати та визначити долю рибацтва і збиральництва на стоянках верхнього палеоліту важче, ніж полювання, останнє є основним досліджуваним елементом у системі природокористування. Займаючи нішу спеціалізованого та достатньо високо адаптованого хижака, людина верхнього палеоліту, безумовно, була необхідною частиною харчового ланцюга та виконувала функцію регулятора чисельності травоїдних у системі природокористування.

Мисливська здобич була одним з головних ресурсів живлення, надавала різноманітну сировину (шкури, кістки, роги) для виготовлення знарядь праці, одягу та прикрас. Кістки тварин використовувалися також як паливо й елементи конструкції жител тощо. Фауністич-

ні залишки, виявлені при розкопках пам'яток часу верхнього палеоліту, мають, таким чином, першорядне значення для вивчення широкого кола питань.

У добу верхнього палеоліту на півдні території сучасної України існував специфічний склад фауни (верхньопалеолітичний теріокомплекс), що включав види тварин, які сьогодні притаманні різним ландшафтно-кліматичним зонам. Основними поширеними видами були мамонт, волохатий носоріг, північний олень, песець, заєць, кінь, бізон, сайгак. Для багатьох верхньопалеолітичних колективів Надчорномор'я твариною, яка утворювала навколишнє середовище та визначала стабільність екосистеми, був бізон. Але мисливці періодично добували й інші види тварин, чії кістки спорадично трапляються в археозоологічних комплексах.

Широкопалий кінь представлений у матеріалах багатьох стоянок на території Надчорномор'я епохи фінального палеоліту. Рештки цього виду входять до археозоологічних комплексів стоянок Анетівка II, Ліски (Побужжя), Осокорівка (Подніпров'я), Вознесенка IV, Нововолодимирівка II, Дмитрівка, групи Солоне Озеро (I «а», IX, IX «а») у Присивашші, стоянках Роголико-Передільського району (середня течія Сіверського Дінця) та деяких інших. Хронологічні рамки існування даних пам'ятників обмежені періодом максимуму та кінця останнього заледеніння.

Кінь за своєю природою є стадною твариною, яка формує невеликі соціальні групи всередині великого табуна. Його жива маса становить від 350 до 500 кг і більше, притому кількість отриманого м'яса може досягати 50-55% від живої маси [10, с. 155]. У природному середовищі дикі коні, як правило, тримаються невеликими табунами. Пастися вони воліють рано вранці або ввечері, а вдень відпочивають, вибираючи для цього місця з хорошим оглядом околиць. Отже, використовуючи певні прийоми, палеолітичні мисливці могли добувати відразу декількох особин коня, отримуючи значну кількість м'ясної їжі.

Сучасні здичавілі коні часто займають різного роду малоприсадатні для харчування території – гірські плато, остепнені піски у заплавах річок і дрібносопочникові піщані масиви, демонструючи, таким чином, високий ступінь адаптивності до умов навколишнього середовища.

На час існування стоянки Анетівка II – 19-18 тис. років тому [9, с. 133] – припадає максимальне похолодання останнього зледеніння, коли встановився найбільш суворий за весь період плейстоцену різко континентальний клімат. Палінологічні дослідження синхронної пам'ятки верхнього палеоліту степового Надчорномор'я – Великої Аккаржі – свідчать про переважання ксеротичних холодних степів з домінуванням трав і чагарничків, які становили 94% (у тому числі полин з домішкою злаків, ефедра та різнотрав'я). Різнотрав'я було досить бідним, представленим різними видами цикорію, рослинами сімейства гвоздичних і губоцвітих. Біля заболочених ділянок росли чагарникові види берези та верби, деякі види осокових і рогозових, мох

сфагнум. Також існували березово-соснові рідколісся, до складу яких входили липа, в'яз і ліщина [7, с. 281-282]. Визначення раковин молюсків показали, що серед них є види, які мешкали у стоячих холодних водах, у тому числі й у калюжах [1, с. 3].

Стоянки Вознесенка IV (23-22 тис. років тому) та Нововладимирівка II (19340±95) існували в умовах суворого континентального клімату. Під час побутування стоянки Дмитрівка (16520±95) також було холодно та сухо. Група стоянок Солоне Озеро – IX (13460±80), I «а» (12700±60), та IX «а» (14800±80) функціонували в умовах холодного континентального клімату [8, с. 106-107]. На півдні території сучасної України 14500 років тому поширилися степи та напівпустелі. Кліматичні умови на території Північного Надчорномор'я у період 24-14000/13000 років тому взагалі були суворими, домінували відкриті ландшафти, холодні перигляціальні степи. Ліси займали тільки долини річок і балки [5, с. 40-41]. Отже, території навколо стоянок надавали хоча не ідеальну, але цілком достатню кормову базу для коней.

В усіх перелічених пам'ятках кінь представлений ізольованими зубами, фрагментами епіфізів трубчастих кісток кінцівок, окремими кістками зап'ястку і передплюсни та фалангами пальців.

Для визначення видового статусу пізньоплейстоценових коней Д.М. Дригант вважає показовим індекси довжини протокону верхніх і постфлексиду нижніх корінних зубів. Індекси були визначені для 9 ізольованих зубів коня з Анетівки II. Дані вимірів представлені у таблиці 1.

Таблиця 1.
Виміри та індекси зубів коня з Анетівки II

Вимір (мм), індекс	Pm ² sin subad	M ¹ sin ad	M ³ sin ad	Pm ₃ sin ad	Pm ₄ dex ad	Pm ₄ dex mat	M ₂ S sin subad	M ₃ dex mat	M ₃ sin ad
1. Висота коронки	–	76,3	–	46,0	57,0	20,5	–	60,6	53,5
2. Довжина коронки	37,4	23,8	30,5	28,3	28,0	30,5	33,2	32,1	31,5
3. Ширина коронки	26,1	22,7	27,5	18,3	17,0	–	15,8	13,3	16,2
4. Довжина протокону/ постфлексиду	12,0	9,3	14,8	11,2	10,5	13,5	14,0	12,3	11,0
5. Індекс 4 : 2	32,1	39,1	48,5	39,6	37,5	44,3	42,2	38,3	34,9

Постфлексід достатньо довгий – індекс його довжини варіює у межах 34,9-44,2. Але значення індексу менші, ніж для зубів коня із Ме-

зіну, які складають 38-53,5 [4, с. 173]. Для M₃ індекс постфлексиду становить 38,31 і 34,92%, що перевищує аналогічні індекси тарпанів за

Д.М. Дригант [4, с. 176]. Таку ж тенденцію можна спостерігати для правого Pm_4 , M_2 та обох M_3 . Індекс протокону Pm^2 і M^3 також демонструє менші розбіжності із мізинськими конями, і більші – з тарпаном. І тільки у випадку M^1 і правого Pm_3 розміри зубу та величина індексу протокону виявляються ближчими до тарпана. Таким чином, з 9 досліджених корінних зубів коней за індексом довжини протокону/постфлексиду 7 демонструють схожість із дослідженими Д.М. Дригант зубами коня із Мізинської стоянки. Найближчими за значеннями виявилися індекси для корінних зубів M_2 і M_3 .

З кісток посткраніального скелету для вимірювань придатні поодинокі екземпляри. У колекції з Анетівки II це епіфізи променевої, великої гомілкової кісток і фаланги пальців. Ширина нижнього кінця променевої кістки (2 екз.) становить 82,5-88,3 мм, товщина її – 51,0 і 53,6 мм. Ширина нижнього кінця великої гомілкової (5 екз.) варіює у межах 75,0-84,6 мм, товщина – від 47,0 до 52,8 мм.

Таранні кістки (2 екз.) мають найбільшу довжину 65,0 і 67,5 мм, ширину дистального кінця 68,5 і 66,3 мм. Відносна ширина дистального кінця цих кісток різна та становить 105,4 і 98,2% що, очевидно, пов'язано з індивідуальними особливостями їх будови. Обидві кістки укладаються у межі мінливості таранних кісток самців широкопалого коня.

Фаланги пальців є найчисленнішим (поряд з ізольованими зубами) елементом скелета коней. Найбільша довжина п'яти цілих перших передніх фаланг становить 84,5-95,7 мм, чотирьох задніх – коливається у межах 82,5-88,3 мм. Порівняння параметрів передніх і задніх фаланг зі знахідками широкопалого коня з Костьонок [6, с. 107, 111] свідчить, що вони можуть належати як самкам, так і самцям. Слід зазначити, що як передні, так і задні перші фаланги коней з Анетівки II були більш стрункими, ніж аналогічні кістки із Костьонок. Анетівські коні мали і більш високі другі фаланги: найбільша довжина двох передніх других фаланг дорівнює 43,5 і 53,8 мм при ширині діафіза 47,6 і 52,5 мм. Найбільша довжина двох задніх других фаланг становить 51,0-53,8 мм при ширині діафіза 47,8 і 53,5 мм.

Із кісток коня з інших стоянок виміряти можна тільки п'яткову кістку із основного шару Вознесенки IV. Вона має найбільшу довжину 117,5 мм при ширині діафіза 20,4 м. Порівняння розмірів даної кістки з параметрами п'яткових кісток коней з Костьонок дозволяє допустити її приналежність як самцю, так і самці.

Наявність зубів і кісток нижніх відділів кінцівок в археозоологічних колекціях досліджених пам'яток дозволяє припустити, що полювання на коня велося у безпосередній близькості від стоянок. Оброблення туш, які доставляли на стоянки цілком, очевидно, проводилося безпосередньо на їх території.

Широкопалый кінь присутній в археозоологічних комплексах багатьох пізньопалеолітичних пам'яток. Значною кількістю коней відрізняється Кам'яна Балка 2 (Ростовська обл.), де вони досягають 42,4% особин всіх видів тварин, зафіксованих на стоянці. Велика кількість коней відзначена і на пізньопалеолітичних стоянках правого берега Дону у Костьонках. На стоянках Присивашья кількість особин коня становить 35% від загальної кількості особин тварин. У матеріалах стоянок Роголиксько-Передільського району кількість коней досягає і зовсім значних величин – 66,7% і більше [3, с. 157], тоді як в археозоологічному комплексі Великої Аккаржі кістки коня не знайдені.

Очевидно, що кінь у найбільшій кількості знайдений у матеріалах верхньопалеолітичних пам'яток, розташованих на сході степової смуги Надчорномор'я, тоді як на південному заході він зустрічається спорадично (Анетівка II), або взагалі не зафіксований (Велика Аккаржа). За даними В.І. Бібікової та А.В. Старкіна в Анетівці II число особин коня становить 2,42%. Така невелика кількість пояснюється несприятливими умовами навколишнього середовища для існування виду й епізодичним характером полювання [2, с. 9, 12, 15]. До причин незначної кількості коней у складі мисливської здобичі також можна додати спеціалізоване полювання на інші види копитних та особливості самої тварини, яка має гарні слух, зір і нюх й, окрім того, досить полохлива.

Розглядаючи чисельність коней, не можна обійти увагою і зазначений ще В.І. Бібіковою факт наявності на території Південно-Східної Європи двох ареалів археологічних пам'яток доби неоліту-енеоліту: західного і східного, які добре розрізняються за кількістю цього виду тварин. Для поселень доби неоліту-енеоліту на заході характерна мала кількість (менше 10%), тоді як пам'ятки східного ареалу демонструють значний відсоток коней (в окремих пам'ятках – до 80%). В.І. Бібікова вважала, що кінь зі східного ареалу (де він достатньо рано був доместикований) епізодично проникав на суміжні території, зайняті племенами з іншим господарським устроєм [11, с. 203-204].

Порівняння видового складу промислових видів тварин з місцезнаходжень верхнього

палеоліту також демонструє меншу кількість коней у пам'ятках, розташованих на заході, і більшу – у межах східного регіону. Очевидно, що у добу верхнього палеоліту коні були поширеними по всій території степового Надчорномор'я, проте на південному заході їх чисельність була меншою, ніж на південному сході. Однак вид входив до складу мисливського видобутку як бажаний об'єкт, який давав значну кількість їжі та різної сировини.

Отже, населення Надчорномор'я доби верхнього палеоліту включало коня до числа об'єктів полювання. Вид добувався, очевидно, цілорічно. Аналіз вимірів кісток і вивчення зубної системи дозволяє стверджувати, що до складу мисливської здобичі входили як самки, так і самці коней. Забиті тварини розподіляються по групах напівдорослих і дорослих. Особини віком до року і дуже старі тварини не відзначені. Наявність різних частин скелета свідчить про те, що місця полювання перебували відносно недалеко, і здобич доставлялася на стоянки. Коні були не тільки цінним харчовим ресурсом, використовували також шкури, сухожилля та кістки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахметгалеева Н.Б., Главенчук А.В. Обработанная кость производственного участка верхнепалеолитической стоянки Анетовка II (раскопки 1992-2010 гг.) // *Stratum plus*. 2012. № 1. С. 1-16.
2. Бибилова В.И., Старкин А.В. Териокомплекс позднепалеолитического поселения Анетовка II // Четвертичный период: Палеонтология и археология. Кишинев: Штиинца, 1989. С. 8-16.
3. Горелик А.Ф. Охота на лошадь в жизнеобеспечении финальнопалеолитического населения юго-восточной Украины // *Vita Antiqua*. 2001. № 3-4. С. 156-166.
4. Дригант Д.М. Про видову належність пізньоплейстоценових коней (рід *Equus L.*, 1758) Передкарпаття // Наукові записки Державного природознавчого музею. 2006. Вип. 22. С. 167-180.
5. Кротова О.О. Пізньопалеолітичні мисливці Азово-Чорноморських степів. Київ: Видавець Філюк О.В., 2013. 420 с.
6. Кузьмина И.Е. Позднеплейстоценовая широкопалая лошадь верхнего Дона // *Млекопитающие Восточной Европы в антропогене*. Ленинград: ЗИН АН СССР, 1980. С. 91-118.
7. Медяник С.И. Результаты палинологического анализа образцов, отобранных на стоянке Большая Аккаржа в 1986 и 1990 годах // Сапожников И.В. Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. Киев: Шлях, 2003. С. 280-286.
8. Оленковський М.П., Секерська О.П. Палеозоологічні комплекси пізньопалеолітичних стоянок Присивашся та подових утворень Нижньодніпровського лівобережжя // *Археологический альманах*. 2006. № 1. С. 105-110.
9. Станко В.Н. Охотники на бизонів в позднем палеоліте України // *Археологический альманах*. 1996. № 5. С. 129-138.
10. Федотов П.А. Коневодство. Москва: Агропромиздат, 1989. 271 с.
11. Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. Москва: Наука, 1970. 280 с.

Sekerskaya Olena

E. Latipes Horse (*Equus Caballus Latipes*) and Adaptive Strategy of the Population of the Upper Paleolithic in the Upper Black Sea Region

Groups of Upper Paleolithic hunters-gatherers, created a specific life support system and thus influenced the ecological potential of the region. The process of the Upper Paleolithic hunters communities adapting to the environment was realized primarily through the nutrition as an element of the life support system. Thus, fauna fossils found during the archaeological research of the Upper Paleolithic sites are of the utmost importance for the study of a wide range of issues.

*Bone fossils of *Equus caballus latipes* from the sites of the Upper Paleolithic period of the Upper Black Sea region are analyzed in the paper. Measurements of teeth and bones fossils of the postcranial horse skeletons are introduced into scientific circulation. Analysis of bone measurements and tooth study allows to state that hunting prey included both stallions and mares.*

*Most of the analyzed molars of horses from Anetivka II according the length protocone/postflexide index show certain (but not complete) similarity with the teeth of *E. latipes* from Mizyn site, studied by D.M. Drygant. The horses from Anetivka II differ from horses from Kostenki in some measurements of the leg bones. Consequently, we can conclude that there was a small, separate population of *E. latipes* in the area of Anetivka site.*

The population of the Upper Black Sea region of the Upper Paleolithic included a horse into the range of hunting objects. The species was hunted, apparently, all the year round. The horse was a valuable hunting object, which gave a significant amount of meat and various raw materials. Animals were grouped according their age: foals and adult. Animals up to a year and very old animals were not found. The presence of different parts of the skeleton (including teeth and bones of the lower parts of the legs – metapodium and acropodium) indicated that the hunting places were relatively not far, and the prey was delivered directly to the territory of the site.

Analysis of the composition of hunting prey showed that in the western part of the territory of the Northern Black Sea region less number of horses was hunted than in its eastern part. It is evident that in the Upper Paleolithic period the number of horses in the west part of the Upper Black Sea region was lower than in its eastern part.

Keywords: *the Upper Black Sea region, the Upper Paleolithic, *E. latipes*, hunting*